

ӘОЖ 81(091); 81(092); МҒТАР 16.21.47; 16.21.63
<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.03>

Н.Б. МАНСУРОВ¹□, Р.Р. ТҮЯҚБАЕВА²

¹филология ғылымдарының кандидаты

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-0833-7682>

²филология ғылымдарының кандидаты

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: rahmanberdina@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ ӘДЕБИ ТІЛІ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ТІЛДІК ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа. Мақалада қазақтың әдеби тілі қалыптасуына негіз болған тілдік деректер сөз етіледі. Онда негізінен тілдегі диалекті, кәсіби және кірме сөздердің рөлі қарастырылады. Зерттеудің негізгі бағытында осы салалардағы сөздер табиғаты, олардың әдеби тілді қалыптастырудағы орны сараланады. Зерттеуді талдау барысында қазақтың әдеби тілін саралап, зерделеген ғалымдардың пікірлері басшылыққа алынады әрі олардың түйіндеген тұжырымдары зерттеп-зерделеуге негізгі басқыш ретінде қаралады.

Негізге алынған әр саланың сөздік қолданыс аясы сараланып, ерекшеліктері атап өтіледі. Онда диалекті сөздердің әдеби тілдегі орнын сипаттау, кәсіби сөздердің әдеби тілдің бір бұтағы екендігі ашып көрсету, кірме сөздердің тілімізге кірігіп, сөздік қордан алар орнын айқындау мақсат етіледі. Сондай-ақ олардың әрқайсысының әдеби тілге тигізген әсері мен қажеттілігі де айшықталады.

Уәждемеге келтірілген сөздердің ішкі және сыртқы құрылымдық өзгерістері, мағыналық сипаты этимологиялық тұрғыда негізделіп, тұрақталған қалыбының мазмұны қарастырылады. Диалекті, кәсіби және кірме сөздердің әдеби тілге негіз болып, оның байып кетуіне әрі көркемдік жағынан сымбатталып, сөз қасиетінің артуына жасаған ықпалдары да кеңінен талдауға алынады. Нәтижесінде аталған саладағы сөздердің жалпыхалықтық қолданыстан орын алуы, тіл аясының кеңдігін көрсететіндігі аталып, мұндай сөздердің қазақтың әдеби тілінің тарихи негізгі аспектілерінің бірі екендігі дәйектеледі.

Кілт сөздер: әдеби тіл, жалпыхалықтық тіл, диалекті сөздер, кәсіби сөздер, кірме сөздер.

N.B. Mansurov¹, R.R. Tuyakbayeva²

¹Candidate of Philological Sciences

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz

²Candidate of Philological Sciences

L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: rahmanberdina@mail.ru

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Мансұров Н.Б., Тұяқбаева Р.Р. Қазақтың әдеби тілі қалыптасуындағы тілдік деректер // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №1 (123). – Б. 34–43. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.03>

*Cite us correctly:

Mansurov N.B., Tuyaqbayeva R.R. Qazaqtyn adebi tili qalyptasuyndagy tildik derekter [Linguistic Data on the Formation of the Kazakh Literary Language] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №1 (123). – B. 34–43. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.03>

Linguistic Data on the Formation of the Kazakh Literary Language

Abstract. The article deals with the linguistic data that are based in the formation of the Kazakh literary language. The role of dialects, professional and borrowed words in the language is mainly considered. The main direction of research is the nature of words in these areas, their role in the formation of the literary language. When analyzing the research, they are guided by the views of scientists who analyzed and studied the Kazakh literary language, and their conclusions are considered as the main stage of the study. The volume of vocabulary of each branch is analyzed and its features are noted. It is aimed at describing the place of dialect words in the literary language, revealing that professional words are a branch of the literary language, as well as determining the role of borrowed words in our language and their place in the vocabulary. And it turns out the influence and necessity of each of them on the literary language. The internal and external structural changes of motivated words, the semantic nature of which is etymologically substantiated, the content of the stabilized form are considered. The influence of dialects, professional and borrowed words on the basis of the literary language, its enrichment and artistic expressiveness, as well as the development of vocabulary are also widely analyzed. As a result, it is noted that the words in this area have national usage, reflecting the breadth of the language, and it is argued that such words are one of the main aspects in the history of the Kazakh literary language.

Keywords: literary language, national language, dialect words, professional words, borrowed the words.

Н.Б. Мансуров¹, Р.Р. Туякбаева²

¹кандидат филологических наук

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz*

²кандидат филологических наук

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: rahmanberdina@mail.ru*

Лингвистические данные о становлении казахского литературного языка

Аннотация. В статье рассматриваются лингвистические данные, которые основываются, в формировании казахского литературного языка. В основном рассматривается роль диалектов, профессиональных и заимствованных слов в языке. Основное направление исследований – природа слов в этих областях, их роль в формировании литературного языка. При анализе исследования ориентируются на взгляды ученых, анализировавших и изучавших казахский литературный язык, и их выводы рассматриваются как основной этап исследования. Анализируется объем лексики каждой отрасли и отмечаются ее особенности. Она направлена на то, чтобы описать место диалектных слов в литературном языке, выявить, что профессиональные слова являются ветвью литературного языка, а также определить роль заимствованных слов в нашем языке и их место в лексике. И выясняется влияние и необходимость каждого из них на литературный язык. Рассмотрены внутренние и внешние структурные изменения мотивированных слов, семантическая природа которых этимологически обоснована, содержание стабилизированной формы. Также широко анализируется влияние диалектов, профессиональных и заимствованных слов на основу литературного языка, его обогащение и художественную выразительность, а также развитие словарного запаса. В результате отмечается, что слова в этой области имеют национальное употребление, отражающее широту языка, и утверждается, что такие слова являются одним из основных аспектов в истории казахского литературного языка.

Ключевые слова: литературный язык, национальный язык, диалектные слова, профессиональные слова, заимствованные слова.

Кіріспе

Бүгінгі таңда қазақ әдеби тілінің қалыптасуы жайлы айтылған пікірлер жеткілікті. Тілші ғалымдар осы күнге дейін өз зерттеулерінде әрқайсысы өзіндік пікір айтып, оның қалыптасуы мен бастау дәуірін өздері зерделеген зерттеулеріне қарай тұжырым жасап келді. Атап айтқанда, Н. Сауранбаев «Қазақ әдеби тілінің тарихы туралы» деген мақаласында қазақ әдеби тілі Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейін басталады деген пікірдің дұрыс еместігін айтса, С. Аманжолов қазақ әдеби тілінің қалыптасуына солтүстік-шығыс диалектісі негіз болды дегенді ұсынды [1].

Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен кезеңдері жайлы құнды пікірлер М. Балақаевтың еңбектерінде орын алған. Ол әдеби тілдің пайда болуын екі түрлі ерекшелікпен байланыстырады. Бірінші, ол тілдің «белгілі нормаға түсуі», екінші, «онда стильдік құбылыстардың, яғни стильдік тармақтардың пайда болып қалыптасуы» [2].

Әдеби тілдің өзекті мәселелері жайлы құнды пікір айтқан ғалымның бірі – Р. Сыздықова. Ғалым қазақ әдеби тілінің жеке кезеңдеріндегі әдебиет мұраларының тілін, жеке ақын-жазушылар шығармаларының тілін зерттеумен бірге әдеби тілдің статусы, өзіндік ерекшеліктері, қазақ әдеби тілінің даму кезеңдері, олардың сипатын құрайтын нұсқалар мен нормалануы және ұлттық, т.б. сияқты мәселелерді сарапқа салады [3].

Ал белгілі тіл маманы С. Исаев әдеби тілдің қалыптасуындағы мынадай үш бағытты келтіреді: 1. Әдеби тіл белгілі халықтың бір ғана тобы сөйлейтін бір ғана диалектісінің негізінде қалыптасады. Басқаша айтқанда, белгілі бір халық бірнеше диалектіде сөйлейтін болса, диалектілердің біреуі бірте-бірте сол халыққа түгел ортақ бола бастайды да, кейін сол диалект әдеби тілге айналады. 2. Әдеби тіл кейде сол халықтың өз ана тілі емес, бөтен халықтың тілі болуы ықтимал. Әдеби тілдің бұлай қалыптасуы көбіне сол халықтың басынан кешірген саяси, экономикалық жағдайлармен тығыз байланысты. Бөтен халықтың қолданысындағы тілдің әдеби тіл болуы сол халықтың тәуелсіздігінің жоқтығымен әрі басқа бір елге бағынышты болуымен, яғни мәдениетінің мешеу қалуымен байланысты. 3. Әдеби тіл сол халықтың барлық иә бірнеше диалектісінің негізінде немесе жалпыхалықтық тілдің негізінде, сондай-ақ сөйлеу тілі мен бай ауыз әдебиетінің дәстүрі негізінде қалыптасады [4, 32–35-бб.].

Әдеби тіл жайлы ғалымдар пікірлері жетерлік. Міне солардың ішінде біз негіз еткен кәсіби сөздер мен диалекті және кірме сөздердің алар орнын ашып көрсету басты мақсат. Осы мақсатты саралауда мынадай міндеттер көзделді:

- диалекті сөздердің әдеби тілдегі орнын сипаттау;
- кәсіби сөздердің әдеби тілдің бір бұтағы екенін ашып көрсету;
- кірме сөздердің тілімізге орнығып, әдеби тілдің сөздік қорындағы орнын айқындау.

Нысанға алынған мәселелерді зерттеу барысында салалық сөздердің мазмұнына талдау жасалып, мағынасына түсінік беру әдістері қарастырылды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында лексикалық салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Сондай-ақ тарихи, философиялық, әлеуметтік, тілдің диалекті, кәсіби, жаргон және кірме сөздерімен қоса басқа да салалар барынша сараптау, талдау әдістері негізге алынды. Келтірілген салалар бойынша ғалымдардың ұсынған пікірлері негізгі дәйек ретінде пайдаланылды. Талдауға тілдің тарихы, лексикология, қазақ әдеби тілінің тарихы, т.б. еңбектердегі мәліметтер назарға алынды.

Талдау мен нәтижелер

Әдеби тілді белгілі бір диалекті негізінде қалыптасты деген ғалымдардың пікірлері барлығы рас. Оның солай болуына да өзіндік басымдықтар болғанын айтқан жөн. Өйткені мұндай ойларды кейде теріске шығарып, бірнеше диалект әдеби тілдің қалыптасуына негіз болды дегендерді де ұмытпау керек. Олар диалектілердің барлығының әдеби тілдің қалыптасуына қатыстылығын алға тартады. Бірі дыбыстық ерекшеліктерін қалыптастыруда негізгі рөл атқарса, бірі лексикалық тұрғыда тиісті сөздердің әдеби деңгейде тұрақтанып, яғни жалпыхалықтық тілге түсінікті болуы нәтижесінде орнығуын айтады. Ал енді бірі тілдің грамматикалық құрылысы жағынан әдеби тілдің қалыптасуына өзек болатынын ұсынады.

Бұл айтылған пікірлердің негізінде емес, жалпыхалықтық тілдің негізінде қалыптасты дейтіндер де бар. Алайда олардың жалпыхалықтық тіл деп айтып отырғандары жоғарыда айтылғандай ұстанымдарды басшылыққа алса керек. Өйткені мұндай пікірлерді саралай келе мынаны ескерген орынды: «Егер кез келген тілдің жалпыхалықтық тіл дәрежесіне дейін жетуінің басты негізі белгілі бір орталықта қалыптасатынын ескерсек, онда сол орталықтың өзі бір аймаққа тиесілі сөздер болып табылады. Сол аймақтың тілдік қолданысы негіз болып, өзгелерінің түрлі әсерлері (дыбыстық, лексикалық, грамматикалық) нәтижесінде халықтық айналымға енгізіліп, одан барлығына түсінікті болған жағдайда, жалпыхалықтық қолданысқа енуі мүмкін. Ал ол өз кезегінде әдеби тілге база болып қалыптасады. Олай болатын болса кез келген тілдің алғаш қалыптасуы белгілі бір аймақтан бастау алып, соңынан жалпыхалықтық ұғымға айналады деген сөз» [5,23].

Бір сөзбен айтқанда, осы келтірілген пікірлердің барлығының негізі бар. Ұсынылған дәйектемелер де оңды. С. Аманжолов пен С. Исаевтың қазақ әдеби тілінің қалыптасуына белгілі аймақтың диалектісі негіз болады дегеніне де мән берген жөн. Өйткені кез келген тіл әдеби тіл деңгейіне жетпес бұрын белгілі бір аймақта қолданылады. Сол аймақтан кеңіп, ауқымын үлкейткен кезде, көпшілік дұрыс қабылдаған тұста жалпыхалықтық мәнге ие болады. Нәтижесінде белгілі бір мерзім аясында жалпыхалыққа түсінікті тіл қалыптасады. Бұл әдеби тіл қалыптасуының алғашқы басқышы. Содан кейінгі қадам сол аймақтан бастау алған тілдің өрісі кеңейіп, қолданыс аясы ұлғайып, белгілі бір ұлтқа тән қолданысында тұрақталып, айналымнан еркін орын алады. Ол осылайша сатылап, жалпыхалықтық мазмұнға жеткенде әдеби тіл ретінде танылады.

Міне осы айтылғандар қазақ әдеби тілінің тарихи негіздері мен даму кезеңдерін айқындауда зор мүмкіндік жасайды. Сөз жоқ, тілдік деректер өте маңызды. Себебі тілдің тарихи негізі оның тілдік деректері арқылы ғана нақтыланады. Мұнан түйетініміз диалектік ұғымда белгілі бір аймақта қолданыс тапқан тіл сол халықтың әдеби тілінің қалыптасуында бір басқыш деп танылуына негіз болады.

Қазақ тіл білімінде тілшілер Н. Сауранбаев, С. Аманжолов, Ғ. Мұсабаев, М. Балақаев, т.б. әдеби тілдің қалыптасуы жайлы пікірлері әртүрлі. Бірі қазақтың ұлт ретінде қалыптаса бастауын негізге алса, бірі жазба тілдің қалыптасуын негізге алады, енді бірі белгілі диалектінің дамуы нәтижесінде әдеби тіл қалыптасты деп ұғынады. Көріп тұрғанымыздай, ғалымдардың біз ұсынған тұжырымдарды мақұлдайтындары да жоқ емес. Десе де әдеби тілдің қалыптасуын қазақтың ұлт болып қалыптасуымен байланыстыратындар да бар.

Шындығында, кез келген тілдің әдеби тілі оның ұлттық тілімен бірге қалыптасады. Олай болса қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасуы тарихта XV ғасырға келсе, бұл қазақ халқы тарихи жағынан өзара тығыз қарым-қатынастың нәтижесінде бірлесіп өмір сүруі қалыптасқан кезең. Келесі бір пікір жазба тілмен байланысты айтылады. Әдеби тілдің дамуы жазба тілмен тығыз байланысты. Бұл ретте мұны ұстанған мамандар жазба тілі жоқ халықтың әдеби тілі болуы мүмкін емес деген пікірді ұстанады.

Жалпы алғанда, әдеби тілдің қалыптасуы ұлттың қалыптасуына байланысты болса, онда ол жоғарыда айтылған XV ғасырға жетелейді. Ал жазба әдебиетке байланысты қалыптасса, онда XIX ғасырға тіреледі. Мұнда әдеби тілдің қалыптасуы белгілі бір ғасырға

тиесілі емес екендігі нақтыланып тұрғандай. Олай дейтініміз ұлт ретінде қазақ халқы XV ғасырда тарих сахнасына шыққандығы жайлы тарихшылар тарапынан сөз етілсе де, оның ұлт ретінде қалыптасуының бастауы одан әріден басталатыны айқын. Ұлт ретінде ол «қазақ» деп аталмаған болса да жалпы ұғымдық «түркі» сөзінің астарында қалыптасып, дамып келді. Сол себепті мерзімі жағынан тек белгілі бір ғана ғасырда, бір ру-тайпаға теліп қою қаншалықты құптарлық [5, 25-б.].

Жазба тілдің болуы да әдеби тіл үшін біз жоғарыда айтып өткен дәуірді қамтымайды. Ол да сонау көне түркі кезеңіне жетелейді. Өйткені жазба дәстүр де көне түркі заманынан бастау алады. Бірақ алғашқы кезеңдегі жазбалар тек қана қазақ деген халыққа тиесілі қалыптасты деуге келмес, десе де сол халықтың жазба тілінің қалыптасуына негіз болып, септігін тигізді дегенді айтуға болады.

Әдеби тілдің қалыптасуын көптеген зерттеушілер жалпыхалықтық тілдің негізінде қарастырады. Оның қалай, қашан қалыптасқанын сөз еткенде түрлі негіздемелерді ұсынады. Бұл сұрақтарға бір сөзбен жауап беру де оңай емес. Бірақ бұл жайлы қазақ тілін зерттеп жүрген мамандар (оның ішінде отандықтар да бар) өз пікірлерін орынды келтіреді. Осы әртүрлі пікірлердің салдарынан қазақ тілінің қалыптасу арналары мен дамуы жайлы күні бүгінге дейін нақты ортақ пікір ұсынылмай келеді. Себебі әр зерттеуші әдеби тілдің қалыптасуын өзіндік пікір негізінде анықтап, қай дәуірде, қалай қалыптасқанын да өзіндік саралаудың нәтижесінде таниды. Бірі белгілі бір кезеңдегі жазба тілмен байланыстырса, енді бірі жергілікті бір аймақтың диалектісінде қалыптасқанын ұсынады. Келесі бір тобы әдеби тіл жалпыхалықтық тілдің негізінде қалыптасты дегенді айтады.

Бір қарағанда бұл пікірлер түрлі болғанымен басты ұстанымдары бір арнаға саяды. Айталық, біз жалпыхалықтық тіл дегенде нені негізге аламыз? Жалпыхалықтық тіл кімге түсінікті болуы керек? Міне алғаш осындай сұрақтарға дұрыс жауап бере алсақ, онда жоғарыда айтылған ғылыми пікірлердің бір арнаға тоғысатынын, яғни түбінде бір-бірімен байланысып келетініне көз жеткіземіз.

Жалпыхалықтық тілдің басты қағидасы – белгілі бір ұлттың барлығына түсінікті болған тіл. Яғни, сұрыпталып, өңделген тілдік форманың қалыптасуы, жалпыхалықтық тілдің негізгі белгісі. Олай болса бір кездері белгілі өңірде қолданылған тіл (диалекті) ең алғаш сол өңірде пайдаға асып, соң айналасындағы өзге аймақтарға таралып, өзінің айналымдағы өрісін кеңейтеді. Әрине, мұндай тілдік қолданыста көрініс тапқан ерекшеліктер кез келген жергілікті жердің тілдік тарихынан табылады. Сондай-ақ бұл диалекті сөздердің жалпыхалықтық тілдің негізі болуына да басты себептің бірі болып көрінеді. Бұдан біз жалпыхалықтық тіл дегеннің аясында жоғарыда келтірілген жергілікті жерлерге тән диалектілердің байланысын көреміз. С. Исаевтың «Кейде тіпті бір я бірнеше диалект әдеби тілге негіз болып, қалған диалектілер әдеби тілдің баюына, сымбаттала түсуіне, сөз құдіретінің артуына, жанрлық-стильдік жағынан күрделене, сомдана түсуіне ықпал етуі де ықтимал» деген пікірі осыны аңғартады [4, 36-б.].

Ал өзгелері, атап айтқанда, кәсіби сөздер, жаргондар, варваризмдер, өзге тілдерден енген кірме сөздер жалпыхалықтық қолданысқа еніп, нормаланып, оның сөздік қорын байытуға қызмет етеді. Бірақ барлығының табиғаты бірдей емес. Олай дейтініміз бұл аталған саладағы сөздердің атқаратын қызметіне байланысты. Бірі кәсіпті танытуға орай қолданылса, енді бірі сол саладағы зат не ұғым атауына қарай пайдаланылады. Әрине, мұндай тілдік ерекшеліктер әр өңірдің салалық шаруашылық кәсібінен де көрініс табады. Айталық, кәсіби сөздер негізінен белгілі бір кәсіпке байланысты қолданылса, халықтың бір аймағындағы кәсіпті екінші аймақта кездестірмеуіміз мүмкін. Кездестіргендерінің өзінде жергілікті ерекшеліктерге орай формасы жағынан басқаша болып келеді. Тіпті мағыналық сипаты да өзгеше болуы әбден мүмкін. Айталық, қазақ жерінің оңтүстік пен солтүстіктегі егін шаруашылығының ұқсастықтары болғанымен айырмашылықтары да жетерлік. Солтүстік аймақтардағы егін шаруашылығының негізгі кәсібі бидай болса, оңтүстік аймақтарда да

бидай өндіріледі, алайда осы бидайды өсіріп-өндірудің барысында біршама тілдік ерекшеліктерді байқауға болады. Сөз жоқ жалпы ұстаным, сапалық және формасы тұрғысынан бірдей болар. Ал өңірлік сөздердің қолданысындағы ерекшелік қашанда көрініп тұрады.

Десе де, оңтүстіктің шуақты ауа райы барынша күннің ыстығына бейім шаруашылықпен айналысуды қажет етеді. Соның бірі – мақта шаруашылығы. Мақта шаруашылығына тиесілі шит – мақта тұқымы, көсек – мақтаның өнім беретін түйнегі, коза – мақтаның сабағы, т.б. осы кәсіпке орай қолданылса, бұл сөздер өзге аймақтарда кездеспейді. Демек, мақта шаруашылығына байланысты сөздер солтүстік аймақтарда қолданысқа енгізілмеген. Міне сондықтан кәсіби сөздер жалпыхалықтық тілге еніп, нормаланғанда олардың аймақтық ерекшеліктеріне орай сұрыпталғаны байқалады. Бұл кәсіби сөздердің жалпыхалықтық тілмен байланысын көрсетеді [5, 27-б.].

Кәсіби сөздердің ішінде әдеби тілімізге керексіз, басы артық сөздермен қатар, оның өсуіне, баюына қажетті сөздер де бар. Әрине, қауын тұрғанда діңке сөзін алудың қажеті жоқ. Жүгері, қияр сөздері тұрғанда борми мен бәдіреңді әдеби тілге енгізу артықтау. Бірақ кәсіби лексиканың ішінде мақта, балық, кілем тоқу, диқаншылық, т.б. кәсіппен байланысты әдеби тілде баламасы жоқ қыруар сөздер бар. Мысалы, көсек – мақта түйнегі, өттік – қармақтың тілі, жұтпа – үлкен қармақ, гүлше – гүл шығара бастаған мақтаның шанағы; күләбі, болбол, қызыл ұрық (қауын аттары), т.б. көптеген сөздерді жалпыхалықтың игілігіне айналдыру мақсатымен сөздікке енгіздік. Олардың көпшілігі қазіргі қазақ әдеби тіліне ене бастаған келешегі мол сөздер. Мұндай сөздер ақын-жазушыға да, публицист-журналистерге де, лексикографтарға да мол қазына екені айқын дейді Қ. Жұбанов [6, 7].

Қазақ тілінің сөздік қоры өте мол. Қоғамда әртүрлі кәсіп иелерінің қолданысындағы сөздер де сөздік құрамның қатарынан саналады. Бұл ретте еліміздегі өңірлік шаруашылықтар атап айтқанда, мал шаруашылығы, егін шаруашылығы, балық шаруашылығы, т.т. сөздік қорды толықтыратын негізгі арналардың бірі. Бұл шаруашылықтарға тиесілі кәсіби сөздер жергілікті жердегі тілдік ерекшеліктермен, дәлірек айтқанда, диалектілермен ұштастыра қаралады. Дегенмен жергілікті жерлердегі тілдік өзгешеліктердің бірі де осы сөз еткен шаруашылықтардың кәсіби қызметімен байланысты.

Белгілі ғалым О. Нақысбеков жергілікті халықтың айналысатын шаруашылықтарын ескере келе, біршама сөздердің жергілікті жерлердің табиғатына, кәсіп еткен шаруашылығына байланысты қолданылатындығын айтады. Олардың орын тепкен өңірлеріне қарай қаншалықты мол болатынын келтіреді: «Қазақстанның басқа өңірлерінің бірі балық шаруашылығына байланысты атауларға бай келсе, екіншісі түйе шаруашылығымен шұғылданғандықтан соған байланысты сөздер мол. Үшіншісінде бұғы, орман шаруашылықтарын кәсіп еткендіктен, осы жайындағы сөздер көп. Ал республикамыздың оңтүстік өңіріндегі климаты жұмсақ, ерте кезден бастап отырықшы болып егін егіп, су жүйелерін мол пайдаланғандықтан бұл жерде өсімдік атаулары мол ұшырайды» [7, 143-б.].

Расында, еліміздің әр өңірінде халықтың айналысатын шаруашылықтары түрліше. Ал сол шаруашылық иелеріне тиесілі сөздердің жиынтығы да біршама ерекше. Алайда бірінде бар шаруашылықтың екіншісінде кездесуі де қалыпты жағдай болса, онда олардың сөз қолданысындағы ерекшеліктердің орын алуы да көрініс табады. Еліміздегі балық шаруашылығын зерттеп, зерделеген Қ. Айтазин кәсіби лексиканы саралауда айтқан тұжырымдары осыны ұсынады: «Арнаулы бір кәсіппен шұғылдану әр жерде кездеседі, бірақ осыған орай осының өзі де сол кәсіптен туған сөздер бірыңғай болып келе бермейді. Себебі жергілікті диалектизмдер сияқты, олар да нақты қоғамдық әлеуметтік ортада белгілі жағдайда қалыптасады. Мәселен, Арал, Каспий, Балқаш, Қорғалжын, Алакөл, Зайсан, Сыр бойы маңында балықты кәсіп ету кең тараған. Бұл қазіргі кезде ірі шаруашылыққа айналып отыр. Бірақ сол жердегі балық кәсібіне байланысты сөздерде кейбір айырмашылықтар бар екені анық» [8].

Міне ұлан байтақ еліміздің әр өңіріндегі кәсіпке орай қолданыс тапқан кәсіби сөздердің өз кезегінде әдеби тілдің қалыптасуына қосқан үлесі мол екендігін айтқан жөн. Сондай-ақ олардың тіліміздің сөздік қорының артуына да септігін тигізгенін атаған орынды. Себебі кәсіби сөздерді тереңірек зерттеу олардың лексикалық қабаттарын айқындау әр ұлттың ұлттық сипатын танытып қана қоймай, оның әдеби тілінің бір сипаты ретінде танылуын алға тартады. Терминдерді сөз ету барысында кәсіби сөздерге назар аударған Ш.Құрманбайұлы осындай мазмұндағы пікір айтады: «Өзінің табиғаты жағынан терминдерге біршама жақын кәсіби сөздерді термин жасауда орнымен пайдалана білсек, ғылыми терминологиямыздың ұлт тілі негізінде баю мүмкіндігі арта түспек. Ол үшін әртүрлі кәсіпке қатысты сөздерді әлі де сала-сала бойынша жинақтап, олардың өзіндік ерекшеліктерін, өзге лексикалық қабаттардан айырмасын нақты көрсету маңызды» [9, 83-б.].

Қазақтың әдеби тілі жалпыға ортақ. Ол сонау көнеден бүгінге дейін тарихи мерзіммен өлшенетін уақыттың көрсеткіші. Бірде ауызша, бірде жазбаша дамыған ортақ қасиетке ие тілді тартқылап, талқылап, таразылауда бірізділік болғаны абзал. Десе де, ұлан байтақ еліміздің әр өңірінде қолданыс тапқан диалекті, кәсіби сөздер, жаргондар, варваризмдер, сондай-ақ өзге тілдерден енген кірме сөздердің әдеби тілге қатынасын ескермеу тілді нәрлеп, байытып, сипаттап, т.т. көркемдейтін арнаны тани білмеу болса керек-ті. Өйткені мұндай сөздер заттың не құбылыстың, т.б. атауында қажетті саналады. Бұл жөнінде пікір айтқан Н. Уәлиевтің сөзін келтіреміз: «Қазақ говорларында кәдеге жарайтын, тіліміздің, лексикамыздың баюына қажетті, ал әдеби тілде баламасы жоқ сөздер кездеседі. Мысалы, мал егіз тапса, *егіз* дейміз, үшеу, төртеу тапса, оны бір сөзбен атайтын әдеби сөз жоқ. Ал Ақтөбе, тағы басқа облыстарда мұны *үшен*, (*үшем*), *төртеу* дейді. Еркектің көйлегін де, әйелдің көйлегін де *көйлек* дейміз. Ал Жетісу тұрғындары әйелдердің көйлегін *көйлек* дейді де, еркектің көйлегін *жейде* деп екеуін екі атаумен атайды. Сол сияқты *зембіл* (*носилка*), *арасан* (*минералды бұлақ*) деген сияқты говорлық атаулар бар. Әдеби тілімізді байытатын осындай сөздерді орнықтыруға, қалыптастыруға тиістіміз» [10, 44-б.].

Ал тілімізге өзге тілдерден енген кірме сөздердің табиғаты біршама өзгеше. Мұнда тілдік қолданыс пен сол қолданысқа деген қажеттілікті ескеру керек. Айталық, кей кірме сөздер тілімізге енген тұста жалпыхалықтық тілге еркін орналасып кетсе, кейбірі дыбыстық жағынан өңделіп, форма жағынан қазақыланады. Тіпті кейде мұндай үлгідегі сөздер қатарласа қолданылып, жалпыхалықтық тілде қолдау тапқандары сақталынса, кейбірі сыртқы пішінін сақтағанымен мағыналық жағынан өзгеріске түседі. Тіліміздегі *өкімет-үкімет*, *өкіл-уәкіл*, *ақ-қақ*, *ақиқат-қақиқат*, т.б. сөздердің шығу тегі жағынан кірме араб сөздері болғанымен, олардың әрқайсысы бүгінде түрлі мағыналарда қолданылып келеді [5, 27-б.].

Л.З. Рустемов өзінің «Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері» атты монографиялық еңбегінде араб және парсы сөздерінің қазіргі қазақ әдебиеті мен ауызекі тілінде қолданылып жүрген элементтеріне әртүрлі аспектілер арқылы талдау жасап, мұндай сөздердің алатын орнын, қолданылатын салаларын, семантикасын, этимологиясын, фонетикалық және грамматикалық өзгерістерін ұсынады [11, 56-б.].

Сөз жоқ, тілімізден орын алатын араб-парсы сөздерінің күні бүгінге дейін қолданыста жүргендігі белгілі. Олар түрлі салада көрінеді. Тілші ғалым сол сөздердің мағыналық сипатын атап көрсетеді. Онда араб-парсы сөздерінің мағыналық жағынан өзгеріске ұшырауындағы ерекшеліктерін айта келе кірме сөздердің ауысуында орын алатын мағыналық өзгерістердің үш түрін атайды: бірінші, араб-парсы тілдерінде көп мағына беретін сөздердің алғашқы мағынасы қазақ тіліне ауысқан соң тарылып, бұрынғысынан гөрі аз ұғымды білдіреді, екінші, араб-парсы тілдерінде тар, аз ғана ұғымды білдіретін сөздер қазақ тілінде кең мағына береді, үшінші, араб және парсы тілдерінен ауысқан сөздер кейде өзінің алғашқы мағынасын жойып, мүлдем жаңа мағынаға ие болады [11, 56-б.].

Белгілі бір заттың, құбылыстың, сапа қасиеті, ерекше белгілері жеке-жеке ат беруді талап етеді. Бұл талап көп мағыналылықты туындатады. Кейде сөз формаларының өзгеріп

жарыспалы нұсқада (вариантта) жұмсалуды да бұл тығырықтан шығуға көмектеседі. Өртүрлі дыбысталуы нәтижесінде екі формада қалыптасқан сөздер көбіне екі ұғымға ие болады. Айталық, *сағат*, *сәт* сөздерінің араб тілінде түбірі бір болғанымен, мағыналық сипаты ерекше. Мұнда *сағат* пен *сәт* сөзінің ұғымдық қалыптасуындағы айырмашылықты түсінгеніміз абзал.

Белгілі иранистика ғылымының маманы Л.З. Рустемов бұл сөздерді араб тіліндегі *сағат* сөзінен туындаған жаңа туынды сөздер ретінде келтіреді. *Сағат* – уақыт мезгіл мағынасын білдірсе, *сәт* – сол уақыттың, мезгілдің бір кезеңі, момент, оңтайлы сәт деп, *сәт* сөзі сағат сөзінің өрісінің ұлғаюы нәтижесінде пайда болған деп түсіндіреді [11, 68-б.].

Г.М. Раеваның ұсынған түсініктемесінде *сәт* сөзі *сағат* сөзінен қалыптасқан бүтіннің бір бөлшегі деп келтіреді. Әрі қарай: *сәт* – *белгілі бір уақыт, кезең, иінді бір мезет* деп, сөздің лексикалық мағынасы түпкі ұғымынан мүлдем ажырап кетпегенін, бірақ сингармониялық параллельдер тұрғысынан мағыналық өзгеріске түскендігін айтады [12, 106-б.].

Көріп тұрғанымыздай, араб, парсы кірме сөздері өзінің төл тілінде жалғыз бір ғана ұғымды білдіретін кей сөздер қазақ тілінің сөздік қорында жаңғырып, жаңа реңкке ие болып, көп мағыналы сөзге айналуы кездеседі. Сөздердің мағыналық тұрғыда ауысуы не болмаса кеңеюі, тіпті тарылуы да қалыпты жай. Сөздердің мұндай қалыпқа еніп кетуіне орай зерттеу жасаған Р.Барлыбаев «сөз мағынасының ауысуы, әдетте, оның кеңеюі мен тарылуы нәтижесінде жүзеге асырылады», - деген болатын [13, 4-б.].

Тағы бір айта кететін жайт, кірме сөздердің кейде қазақша баламасы мен қазақшаланған формаларының қолданылуына орай бірі екіншісін ығыстырып жібереді. Жалпы халықтың қолданысы тұрғысынан кей сөздер өзінің қолданысын шектейді. Айталық, бір кездері көпшілікке таныс әрі түсінікті болған *милләт* кірме сөзінің орнына *ұлт* сөзінің келуі немесе *сауал* сөзінің қазақшаланған *сұрау*, *тамам* сөзінің орнына *аяталды* үлгісінде қолданылуы.

Мұнда мынадай мәселелерді ескерген дұрыс: кез келген сөз уақыт өте келе әбден сіңісіп, айналымда мағыналық жағынан ұғынықты дәрежеге жеткенде жалпыхалық оны қабылдап, қазақшаланған формаларын сақтап, пайдаланады да өзгелерін ығыстырып жібереді. Алайда алғашқы кезде қолданыс тапқан арабша формалары ауызекі сөйлеу тілінде қалып қояды. Бұл жөнінде жақсы пікір айтқан терминтанушы, ғалым Ө. Айтбаевтың пікірі орынды. Оның айтуынша, араб, парсы тілдерінен енген кірме сөздердің кейбірі жазба деректерде қолданылмай, әдеби тілге сіңбей қалып, бірақ газет-журналдар тілінде қолданылады. Мұндай кірме сөздердің көбі сол кездегі (XX ғ. Ө.А.) баспасөз тіл шеңберінде қалып қойса, енді бірі әдеби тілге еніп, кейінге дейін қолданылып келеді [14, 50-б.].

Міне жалпыхалықтың қолданысына еніп, нормаланып, мағыналық жағынан ұғынықты болған кірме сөздердің табиғаты осы айтылған негіздемелердің нәтижесінде қалыптасты. Басты мәселе, кірме сөздердің де жалпыхалықтық тілдің сөздік қорын молайтып, олардың ерекшеліктеріне орай сұрыпталғанын байқатады. Бұл да өз кезегінде кірме сөздердің жалпыхалықтық тілдің байланысы аясында жүзеге асатынын білдіреді. Яғни кірме сөздер де әдеби тілдің бір бұтағы ретінде танылып, өз кезегінде сөздік қорды молайтуға септігін тигізеді.

Жұмыс нәтижелерін саралай келе, нысанаға негіз етілген деректерге орай мынадай тұжырымдар жасалды:

- қазақ әдеби тілінің қалыптасуындағы тілдік деректер көп ретте осы жоғарыда айтылған диалекті, кәсіби және кірме сөздер аясында негізделді;
- олардың әрқайсысының әдеби тіл үлгісінің қалыптасуында өзіндік орны бар екендігі айқындалды;
- диалекті, кәсіби немесе кірме сөздердің әдеби тілге тигізген әсері тілдің табиғи қалыптасуында ерекше орын алатын негізгі тіл арнасының бірі ретінде танылды.

Қорытынды

Түйіндей келгенде, кез келген халықтың қолданысында әдеби тілдің негізгі басты ұғымы оның жалпыхалықтық тілге енуі. Сондықтан біз сөз еткен халықтың ұлт ретінде қалыптасуы, жазба тілдің болуы біз негіз еткен салалардағы сөздердің орын алуына барынша жағдай жасады деуге болады. Өйткені аталған салаларға тиесілі сөздердің тілдік қолданыстан мол орын алуы да жалпыхалықтық ұғымнан, яғни танымдық қабылдаудан туындайды. Бұл өз кезегінде кез келген халықтың тілдік қолданыс аясының кеңдігін танытады. Ал тілдің даму аясын барынша кеңірек әрі тереңірек талдау барысында ұсынылған диалекті, кәсіби және кірме сөздердің қазақтың әдеби тілі қалыптасуының негізгі аспектілерінің бірі ретінде айқындалатынын растайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сауранбаев Н. К истории казахского литературного языка // Вестник АН КазССР, 1947, №12. – С. 35–41.
2. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы: Ғылым, 1981. – 183 б.
3. Сыздықова Р. XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1984. – 248 б.
4. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1989. – 192 б.
5. Мансұров Н.Б. Қазақтың әдеби тілі. – Астана: Еуразия ҰУ, 2016. – 242 б.
6. Жұбанов Қ. Шығармалар мен естеліктер. – Алматы: Өнер, 1990. – 208 б.
7. Нақысбеков О. Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 168 б.
8. Айтазин Қ. Кәсіби лексика мәселелері. – Алматы: Арыс, 2000. – 112 б.
9. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 928 б.
10. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 75 б.
11. Рустемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982. – 160 б.
12. Раева Г.М. Түркі тілдеріндегі жуанды түбірлердің жіңішке түбірлерге айналуы. – Алматы: Эверо, 2004. – 168 б.
13. Барлыбаев Р. Расширение и сужение значений слов в казахском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1963. – 16 с.
14. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 208 б.

REFERENCES

1. Sauranbaev N. K istorii kazahskogo literaturnogo iazyka [On the history of the Kazakh literary language]. // Vestnik AN KazSSR, 1947, №12. – S. 35–41. [in Russian]
2. Balaqaeve M. Qazaq adebi tili jane onyn normalary [Kazakh literary language and its norms]. – Almaty: Gylym, 1981. – 183 b. [in Kazakh]
3. Syzdyqova R. XVIII–XIX gasyrlardagy qazaq adebi tilinin tarihy [History of the Kazakh literary language in the XVIII–XIX centuries]. – Almaty: Mektep, 1984. – 248 b. [in Kazakh]
4. Isaev S. Qazaq adebi tilinin tarihy [History of the Kazakh literary language]. – Almaty: Mektep, 1989. – 192 b. [in Kazakh]
5. Mansurov N.B. Qazaqtyn adebi tili [Kazakh literary language]. – Astana: Eurazia UU, 2016. – 242 b. [in Kazakh]
6. Jubanov Q. Şygarmalar men estelikter [Works and memoirs]. – Almaty: Oner, 1990. – 208 b. [in Kazakh]
7. Naqysbekov O. Qazaq tilinin ontustik govorlar toby [A group of southern Dialects of the Kazakh language]. – Almaty: «Gylym», 1982. – 168 b. [in Kazakh]
8. Aitazin Q. Kasibi leksika maseleleri [Problems of professional vocabulary]. – Almaty: Arys, 2000. – 112 b. [in Kazakh]

9. Qurmanbaiuly Sh. Qazaq terminologiasy [Kazakh terminology]. – Almaty: «Sardar» baspa uii, 2014. – 928 b. [in Kazakh]
10. Ualiev N. Soz madenieti [Word culture]. – Almaty: Mektep, 1984. – 75 b. [in Kazakh]
11. Rustemov L.Z. Qazirgi qazaq tilindegi arab-parsy sozderi [Arabic-Persian words in modern Kazakh]. – Almaty: Gylym, 1982. – 160 b. [in Kazakh]
12. Raeva G.M. Turki tilderindegi juandy tubirlerdin jinishke tubirlerge ainaluy [Transformation of hard roots into soft roots in Turkic languages]. – Almaty: Evero, 2004. – 168 b. [in Kazakh]
13. Barlybaev R. Rasshirenie i sujenie znacheni slov v kazahskom iazyke: Avtoref. diss. ... kand.filol.nauk. [Expansion and narrowing of the meanings of words in the Kazakh language: Abstract. diss. ... Candidate of Philological Sciences.] – Alma-Ata, 1963. – 16 s. [in Russian]
14. Aitbaev O. Qazaq terminologiasynyn damuy men qalyptasuy [Development and formation of Kazakh terminology]. – Almaty: Gylym, 1988. – 208 b. [in Kazakh]